

УДК 35.07:330.34(477)

М. І. Сьомич,
здобувач, Академія муніципального управління

ГЕНЕЗА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНИ

Удосконалено теоретичні основи управління регіональним розвитком у контексті європейської інтеграції. Обґрунтовано необхідність розробки цілісної концепції державної регіональної політики на європейських засадах з урахуванням українських особливостей.

Theoretical government bases by regional development are improved in the context of European integration. The necessity of development of integral conception of state regional policy is grounded on European bases taking into account the Ukrainian features.

Ключові слова: генезис, державне управління, ефективність, європейські засади, національна безпека, регіональний розвиток.

ВСТУП

Державне управління регіональним розвитком пройшло в Україні складний і неоднозначний шлях. У минулому українські землі піддавалися неодноразовому переділові й кожного разу виконували роль колоній для держав-загарбників, що ставились до цих земель, головним чином, як до джерела сировини. Україна тривалий час залишалась нерозвинутою територією, хоч збагачувала своїми природними та людськими ресурсами потужні держави.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідженню окремих аспектів державного управління регіональним розвитком посприяли праці, авторами яких є: Е. Алаєв, Л. Бальцерович, Р. Бікбов, У. Ванноп, Д. Вітлсі, Гж. Гожеляк, А. Гранберг, А. Ємельянов, О. Лазор, Е. Лібанова, У. Садова, О. Сушинський, Р. Шніпер, К. Мацузато, Г. Моїсеєв, а також роботи Т. Безверхнюк, П. Беленького, М. Долішнього, В. Керецмана, Є. Кіш, М. Козоріз, В. Копійки, Є. Кочан, О. Крайник, М. Лендъєл, М. Лесечка, С. Максименка, М. Підмогильного, Я. Побурка, С. Романюка, В. Симоненка, І. Студеннікова, Т. Уманця, А. Чістобаєва, В. Чужикова, О. Шаблія, О. Шніркова, у яких порушуються проблеми європейської інтеграції України.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— удосконалити теоретичні основи управління регіональним розвитком у контексті європейської інтеграції;
— обґрунтувати необхідність розробки цілісної концепції державної регіональної політики на європейських засадах з урахуванням українських особливостей.

РЕЗУЛЬТАТИ

У міжвоєнний період українські землі були поділені між чотирма державами — СРСР, Польщею, Чехією та Румунією, жодна з яких не зважала на українське населення і, виходячи з своїх інтересів, здійснювала управління регіонами. Наприклад, у 1918 р. Вища Рада Народного Господарства УРСР прийняла рішення про створення при місцевих радах раднаргоспів для організації і регулювання усього економічного життя у промислових районах відповідно до загальнодержавних та місцевих інтересів [9, с. 63]. Регі-

ональний розвиток у радянський час здійснювався на основі жорстко централізованого регулювання з боку тоталітарного, а пізніше — авторитарного політичних режимів. Територія України була поділена на три великі економічні райони, виходячи із загальносоюзних територіальних пропорцій, які визначалися центром. Саме тому між регіонами України й донині існують великі диспропорції.

Відсутність у радянському минулому України власної регіональної політики, надмірна централізація управління, звуження фінансово-економічної бази місцевих органів влади призвели до виникнення значних диспропорцій у територіальній структурі національної економіки, поглиблення на місцях складних господарських, соціальних та економічних проблем. Найсуттєвішими з них є наступні: недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів, переважання гірничо-видобувних виробництв, їх низька економічна ефективність; однобічна галузева спеціалізація окремих регіонів, обмежена сфера застосування праці (особливо у шахтарських містах і селищах, поселеннях біля атомних електростанцій); значні відмінності між областями у рівнях соціально-економічного розвитку (насамперед, між західно-карпатськими і поліськими, з одного боку, та східними областями, з іншого); неефективне використання місцевих ресурсів багатозілового призначення (трудових, земельних, водних); суттєве відставання від діючих нормативів у розвитку соціальної та виробничої інфраструктури, особливо у сільській місцевості; надмірне забруднення навколишнього природного середовища (наприклад, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС) [7, ч. 1, с. 30—34].

Про самостійний характер державного управління регіональним розвитком в Україні можна говорити лише починаючи з 1991 р., тобто з часу набуття незалежності, коли почало утверджуватись розуміння того, що державне регулювання регіонального розвитку повинне бути замінено державним управлінням. Конституція України стала першим нормативним документом, у якому закріплено необхідність ведення планомірної політики регіонального розвитку. У ст. 132 записано: "Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні держав-

ної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій" [2]. Проте нормативно-правове регулювання державно-територіального устрою України вимагає доопрацювання. На це звернула увагу Венеціанська комісія, яка, досліджуючи текст Конституції України, ще 11.03.1997 зазначила, що розділ IX "Територіальний устрій України" (ст. 132) залишається досить нечітким і має більш програмний, ніж нормативний характер [8, с. 137].

Відповідно до ст. 119 Конституції України місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку; підготовку та виконання відповідних обласних і регіональних бюджетів [2].

Основний Закон зазначає, що Україна — унітарна держава, в якій мають бути створені умови для розвитку регіонів. Унітарність української держави — це об'єктивна необхідність, яка випливає з економічних, соціальних, культурних, морально-психологічних, політичних і міжнародних обставин. Найважливішим завданням для України на сучасному етапі є розбудова ефективної національної економіки та всіх інститутів національної безпеки. Це вимагає приділення максимуму уваги регіонам, їх докорінній структурній перебудові, спрямованій на значне підвищення питомої ваги технологічно завершеної та конкурентоспроможної продукції. Без цього неможливе формування динамічної самодостатньої економічної системи. Важливим завданням також виступає розвиток економічних зв'язків регіонів, спрямованих на підвищення ступеня інтеграції господарства у межах національної території. Ці завдання можна вирішити тільки в межах єдиної загальнодержавної політики [1, с. 21].

Найважливішим питанням формування теоретичних засад державного управління регіональним розвитком є визначення основних форм і методів цього процесу. Під час їх вибору необхідно враховувати усі ймовірні фактори впливу на регіональний розвиток. Запропоновано загальний економічний механізм регулювання соціальної ефективності функціонування регіонального ринку [3, с. 141]. На нашу думку, схему можна покласти в основу економічного механізму державного управління розвитком регіону в ринкових умовах. Однак її необхідно доповнити, виходячи з євроінтеграційного курсу України, зокрема врахувати, що для визначення рівня економічного розвитку регіону країни-члени ЄС та країни-кандидати як основний показник використовують валовий внутрішній продукт регіону за паритетом купівельної спроможності на душу населення (GDP (PPP) per capita of region).

Державна регіональна політика є невід'ємною складовою загальної політики держави. Її головне завдання полягає у забезпеченні розвитку території держави відповідно до прийнятої державної стратегії. Оскільки будь-який регіон країни є унікальним та неповторним, що зумовлено структурною неоднорідністю простору в природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному та політичному аспектах, то будь-яку діяльність необхідно здійснювати з урахуванням комплексу інтересів та особливостей кожного з регіонів, пріоритетності існуючих там проблем. Тому важливо сформулювати єдині принципи регіональної політики держави які відображали б тактичні стратегічні орієнтири політики регіонального розвитку. Одні з них можуть бути незмінними протягом тривалого часу, а інші — змінюватись разом із ситуацією у державі.

В основу удосконалення теоретичних основ управління регіональним розвитком України повинні бути покладені наступні принципи. Перший — пріоритет загальнонаціональ-

них інтересів. Це означає, що дії всіх суб'єктів регіональної політики мають спрямовуватися на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності й не загрожувати національній безпеці держави. Другий — законодавче забезпечення прав і обов'язків суб'єктів регіональної політики. Політика держави стосовно регіонів і політика самих регіонів мають врегульовуватися відповідною нормативно-правовою базою, дотримання якої історично передумови для ефективного взаємодії. Третій — поєднання інтересів. Тактичні та стратегічні завдання регіональної політики повинні враховувати державні, регіональні й місцеві інтереси, а її практичне здійснення має "згладжувати" можливі протиріччя. Четвертий — врахування особливостей регіонів, необхідність диференційованого підходу до регулювання регіональних процесів з урахуванням історичної, природної, соціальної, демографічної та економічної специфіки територій. П'ятий — об'єктивність. Поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрями загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку й відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їх розв'язання. Шостий — збалансування критеріїв соціальної справедливості та загальнонаціональної ефективності, особливо при виборі методів і форм державної селективної підтримки окремих територій з метою вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Сьомий — партнерство. Воно передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади усіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності та суспільної злагоди в процесі здійснення регіональної політики.

Ефективність політики регіонального розвитку зумовлюється не лише вибором і застосуванням сучасних принципів, але й тісними зв'язками населення з економікою, соціальною сферою та природними факторами, що найбільш характерні саме для регіонального рівня. Підґрунтям формування регіональної політики М. Долішній визначив оптимальне використання соціально-економічного потенціалу регіону [1, с. 24—25]. Сьогодні, на наше переконання, необхідно, ще й щоб усі суб'єкти регіональної політики України діяли на основі прийнятих у Європі управлінських стандартів регіонального та просторового розвитку [1, с. 23].

Дискусії щодо проблематики управління регіональним розвитком тривають в Україні з початку 90-х років. І хоча на думку багатьох дослідників важливі основи реалізації державної регіональної політики, в т. ч. організаційно-правові й економічні, здебільшого сформовані, досягнення гармонійного та сталого розвитку регіонів України все ще залишається завданням віддаленої перспективи. А це означає невиконання однієї з умов вступу до ЄС для держави-кандидата і віддаляє перспективу європейської інтеграції для України.

Формування суб'єктності регіону передбачає відповідальність як центральних, так і регіональних органів влади за прийняті рішення, що є ознакою демократично-правової держави. Тому регіон в Україні повинен розглядатися як суб'єкт політики, що враховує державні засади суверенітету та компетенції владних структур. Реалізація програм розвитку має проходити за підтримки і сприяння центральних органів влади, але без їх надмірного втручання. Чинником консолідації виконавчої та законодавчої гілок влади у цьому процесі виступає підтримка народом України членства держави у ЄС з метою відтворення європейської ідентичності та забезпечення європейська інтеграції, цивілізованого підходу до розвитку регіонів. Більшість науковців розглядає майбутнє членство України у ЄС, як ключовий геополітичний фактор справжнього єднання Європи [6, с. 93].

Сьогодні, взагалі, державне управління регіональним розвитком у кожній державі здійснюється на наступних

рівнях: глобальному, світовому; національному, який, у свою чергу, поділяється на рівень запасу міцності та стійкості демографічної системи, рівень використання ресурсів, насамперед трудових; рівень використання технологій та рівень збуту товарів і послуг; галузевий; регіональний; локальний [1, с. 153—155]. Нинішній вплив глобалізації на управління регіональним розвитком держави залежить від характеру її стосунків з іншими державами, особливо з тими з них, які справляють головний вплив на протікання та особливості процесів глобалізації. До них належить Європейський Союз і держави, які до нього входять або готуються до вступу.

Удосконалення теоретичних основ управління регіональним розвитком у контексті європейської інтеграції передбачає надання більшого значення відносинам між регіонами різних держав, особливо з тими, що розташовані у прикордонні України та держав-членів ЄС. Позиція цих держав значною мірою визначає українські євроінтеграційні перспективи. Загалом сьогодні є підстави очікувати підтримки від сусідніх з Україною держав — повноправних членів ЄС, котрі мають традиційний досвід взаємин з нашою державою в рамках прикордонної співпраці [6, с. 95].

Розробка теоретичних засад державного управління регіональним розвитком України у контексті європейської інтеграції відбувалась у декілька етапів. До 1991 р. Україна не брала прямої участі у процесах європейського масштабу, які визначали взаємозалежність держав та регіонів. На початку 90-х років, у Європі лише розпочалося переосмислення місця та ролі України на світовій арені. Тому дуже велике значення мало її сприйняття як суверенної держави з чіткими принципами побудови зовнішніх та внутрішніх стосунків. Прагнення запровадити систему державного управління регіональним розвитком за європейськими нормами стало тут одним із свідчень євроінтеграційних намірів України.

Практичне надання європейського характеру управлінню регіональним розвитком України розпочалось з її приєднання у 1993 р. до "Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами" [4], яка разом із двома протоколами стала частиною національного законодавства. Україна, виходячи з свого геополітичного положення, отримала можливість впливати на європейські економічні, соціальні та політичні відносини у цій сфері.

У 1994 р. укладенням спеціальної угоди було започатковане партнерство між Спільнотою і Україною. Проблеми управління регіональним розвитком врегулює ст. 70 цієї угоди, де записано, що сторони зміцнюють співробітництво у галузі регіонального розвитку та планування землекористування. З цією метою вони сприяють обміну інформацією між національними, регіональними та місцевими органами влади з питань регіональної політики планування землекористування та методики формування регіональної політики, особлива увага якої спрямована на розвиток проблемних районів. Вони також сприяють налагодженню прямих зв'язків, зокрема з метою обміну інформацією про шляхи і методи сприяння регіональному розвитку, між відповідними районами та державними організаціями, що займаються питаннями планування регіонального розвитку. Згідно п. 4 ст. 52 особлива увага повинна приділятися заходам, які сприяють співробітництву між незалежними державами з метою стимулювання гармонійного розвитку регіону.

Удосконалення державного управління регіональним розвитком України на основі стандартів ЄС не означає точного повторення пройденого у Європі шляху, адже об'єктивні та суб'єктивні обставини постійно змінюються. Однак вимогою Європейського Союзу до держав, які прагнуть членства, є чітке закріплення регіональної політики у конституції, нормативне визначення принципів функціонування та повноважень регіонів. В Україні на законодавчому рівні

це врегульовано, проте застосування принципів європейської політики регіонального розвитку для нівелювання регіональних диспропорцій на практиці залишається проблемним. Широкого розповсюдження набуло твердження, що нинішній Україні найкраще підходить стратегія політики регіонального розвитку (розробка планів підйому відсталих регіонів, запровадження механізмів сталого розвитку і зменшення диспропорцій у розвитку окремих регіонів тощо), яка впроваджувалася європейською спільнотою у 70—80-х років. XX ст., оскільки соціально-економічне становище держав ЄС того періоду найбільш близьке до сучасних українських реалій.

Теоретичні основи управління щодо забезпечення входження України у європейський політичний, економічний і правовий простір та створення передумов для набуття Україною членства у ЄС були розроблені у затвердженій Указом Президента України "Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" (1998 р.) [5]. У цьому документі зазначено, що регіональна інтеграція передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України, державами-членами і кандидатами у члени ЄС, їх розвиток у визначених Стратегією напрямках для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територіальних громад і, зрештою, якнайширшого залучення громадян України. Європа зі свого боку підтримала євроінтеграційні прагнення України. Підтвердженням цього стало затвердження Європейською Радою у грудні 1999 р. спільної стратегії ЄС щодо України.

Процес запровадження європейських основ державного управління привів до усвідомлення необхідності розробки цілісної концепції державної регіональної політики на європейських засадах з урахуванням українських особливостей. Зокрема, складність економічної ситуації в Україні зумовлювалась тим, що понад 80% підприємств мали виробничі зв'язки з іншими регіонами в рамках колишнього СРСР і були включені у воєнно-промисловий комплекс. Тому відбувалась надзвичайно складна перебудова економіки держави — формування виробничо-економічних зв'язків на принципово новій основі. Особливо важкою стала конверсія виробництва, яка поглинула величезні кошти. За міжнародними стандартами, у цьому випадку одна грошова одиниця вимагає п'ятикратного вкладення. Щороку зростала заборгованість із заробітної плати, більшість установ та організацій мали податкові заборгованості, розрахунки проводилися через взаємозаліки, векселі тощо.

Регіони України також розвивалися нерівномірно. Виникла гостра потреба у пошуку оптимального поєднання регіональних та загальнонаціональних інтересів. У 1998 р. на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України був запропонований урядовий проект Концепції державної регіональної економічної політики. Однак він не відповідав існуючій ситуації, через що у 1999 р. був повернений на доопрацювання. Лише після виходу у вересні 1999 р. Розпорядження Президента України про створення комісії з розробки концепції державної регіональної політики, вона була прийнята у 2001 р.

Період активної розробки теоретичних основ управління регіональним розвитком України у контексті європейської інтеграції розпочався з 2000 р. Відбувалось удосконалення нормативно-правової бази, посилилась діяльність з впровадження регіональної політики європейського типу. Важливе значення мало прийняття Указу Президента України "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу" (2000 р.) [5]. У передмові до неї зазначалося, що пріоритетність співробітництва України з ЄС та його окремими державами-членами зумовлена тим, що він буде визначати напрями економічного прогресу та політичну стабільність на

довгострокову перспективу.

У Програмі констатувалось, що територіальні диспропорції у розміщенні промислового виробництва та його інфраструктурного забезпечення спричиняють нерівномірний розвиток окремих регіонів, нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу і екологічний дисбаланс територій, підривають економічну основу розвитку регіонів, перетворюючи одних у донорів, а інших — у реципієнтів [5]. Тому для синхронізації внутрішніх ринкових перетворень зі змінами, спричиненими розширенням ЄС, паралельно з проведенням адміністративно-територіальної реформи планувалося розробити основи політики регіонального розвитку, а розвиток структури регіональної економіки визнавався одним з основних напрямів структурної перебудови. У довгострокових планах ставились завдання якісного оздоровлення регіонів, впровадження комплексного аналізу соціального розвитку держави та регіонів з використанням гармонізованих показників ЄС.

Принципового значення набували положення програми про те, що інтеграція України до європейських структур неможлива без вироблення та реалізації такої моделі управління регіонами, яка відповідала б принципам управління регіональним розвитком у Європейському Союзі, сприяла б становленню нових форм співпраці між центром і регіонами, внутрішньому міжрегіональному співробітництву та міжнародній співпраці територій. З цієї метою були детально проаналізовані основні принципи управління регіональним розвитком у ЄС і зроблено висновок про їх прийнятність для України. Зокрема, принципи концентрації фінансових ресурсів у регіонах, які цього найбільше потребують, використання замість проектного програмного підходу до розвитку регіонів, партнерства і співробітництва різних суспільних секторів від національного до місцевого рівнів управління, додатковості фінансування та субсидіарності узгоджувались з Концепцією державної регіональної політики України. На момент прийняття Програми інтеграції України до Європейського Союзу ця концепція втілена ще не була, однак основні її положення були відомі й не раз обговорювались на урядовому рівні.

У програмі визначалися короткострокові (2000—2001 рр.) та середньострокові (2002—2003 рр.) пріоритети щодо набуття Україною членства у ЄС. Одним з них було створення основ державного управління регіональним розвитком, формування законодавства про розподіл компетенцій, бюджетів, податків. Окремо ставилось завдання запровадження у друкованих засобах масової інформації постійних рубрик для висвітлення процесів інтеграції України до ЄС, міжрегіонального, транскордонного та прикордонного соціально-економічного співробітництва. Проте воно виконувалося у крайній неадекватності. Тому недостатня обізнаність та низька інформованість зумовили виникнення багатьох непорозумінь, конфліктів та невдач у реалізації положень програми. Загалом же, незважаючи на те, що програма містила лише загальні інституційні та фінансові засади, вона стала важливим орієнтиром для подальшого удосконалення державного управління регіональним розвитком у контексті європейської інтеграції.

В економічному аспекті українські вчені, зокрема М. Долішній, застерігали від надмірного оптимізму, доводячи, що інтеграція позначиться на особливостях трансформації соціально-економічних процесів в Україні. Прогнозувалося, що членство у ЄС принесе як економічні вигоди, підвищення рівня безпеки, так і ризик того, що міжнародні економічні організації прагнуть нав'язати Україні вигідну для себе, залежну модель економіки. З огляду на це не варто було покладати великі сподівання на фінансову допомогу, в тому числі й на позики Світовий Банк, МВФ, ЄБРР тощо [1, с. 161].

Першим документом, у якому містилася довгострокова

програма регіонального розвитку європейського типу, стала затверджена Указом Президента України Концепція державної регіональної політики України (2001 р.). У ній вперше офіційно визначалась головна мета державної регіональної політики України — створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

Таким чином, з теоретичного погляду особливо важливе значення мало визначення принципів державної регіональної політики, якими стали: конституційність та законність; забезпечення унітарності України та цілісності її території; поєднання процесів централізації та децентралізації влади, гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; максимальне наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів; диференційованість надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством; стимулювання тісного співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Література:

1. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ—ХХІ століть: нові пріоритети / М. І. Долішній. — К.: Наукова думка, 2006. — 511 с.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
3. Політика регіональних органів влади. — Харків: Магістр, 2004. — 178 с.
4. Про приєднання України до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 36. — Ст. 370.
5. Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України // Офіційний вісник України. — 2000. — № 39. — С. 2. — Ст. 1648.
6. Регіональна політика ЄС після його розширення. Аналітичні оцінки: матер. міжнар. семін. з теми / Редкол.: О. С. Власик [та ін.]; Нац. Ін-т стратег. досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Конрада Аденауера, Представництво в Україні. — Ужгород: Ліра, 2004. — 242 с.
7. Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми: матер. доп. міжнар. наук.-практ. конф. (21—23 травня 1998 р., м. Львів): у 3 ч. / Редкол.: П. Ю. Бельський та ін.; Ін-т регіональних досліджень НАН України та ін. — Львів: ІРД НАНУ, 1998. — Ч. 1 — 428 с.; Ч. 2 — 438 с.; Ч. 3 — 334 с.
8. Семена М. Депресивні регіони: як викликати "швидку допомогу"? / М. Семена // Дзеркало тижня. — 2004р. — 3—9 квіт. — С. 137—139.
9. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України: зб. наук. пр. Вип. 5 (XLIII); в 3 ч. Ч. 1; редкол.: відп. ред. академік НАН України М. І. Долішній; НАН України; Інститут регіональних досліджень. — Львів: ІРД НАНУ, 2003. — 458 с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2010 р.